

Іскендеров Ф. Ш.,
старший викладач кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ПОКАРАННЯ В ЗАКОНОДАВСТВІ ТА ДОКТРИНІ ДЕЯКИХ КРАЇН ПРИЧОРНОМОРСЬКОГО БАСЕЙНУ

THE THEORETICAL BASIS OF INDIVIDUALIZATION OF PUNISHMENT IN LEGISLATION AND DOCTRINE OF CERTAIN BLACK SEA BASIN COUNTRIES

Розглядається проблема нормативного визначення індивідуалізації покарання як принципу призначення покарання, особливостей та етапів індивідуалізації. На основі компаративного аналізу розглянуто поняття, зміст і види індивідуалізації покарання. Зроблено пропозиції щодо гармонізації кримінального законодавства України згідно з тенденціями розвитку законодавства в деяких причорноморських країнах.

Ключові слова: призначення покарання, індивідуалізація покарання, диференціація покарання, види індивідуалізації покарання.

Рассматривается проблема нормативного определения индивидуализации наказания как принципа назначения наказания, особенностей и этапов индивидуализации. На основе сравнительного анализа рассмотрено понятие, содержание и виды индивидуализации наказания. Внесены предложения по гармонизации уголовного законодательства Украины в соответствии с тенденциями развития законодательства в некоторых причерноморских странах.

Ключевые слова: назначение наказания, индивидуализация наказания, дифференциация наказания, виды индивидуализации наказания.

The problem of normative definition of individualization of punishment as a principle of punishment assignment, features and stages of individualization is considered. Based on the comparative analysis, the concept, content and types of individualization of punishment are considered. Proposals have been made to harmonize the criminal legislation of Ukraine in accordance with the trends in the development of legislation in some Black Sea countries.

Key words: punishment, individualization of punishment, punishment differentiation, types of punishment individualization.

Відомо, що диференціація кримінальної відповідальності, будучи вписаною в єдину систему принципів кримінального права та будучи принципом інституту кримінальної відповідальності, утворює необхідне «підґрунтя» для реалізації індивідуалізації покарання як принципу інституту призначення покарання та субінституту кримінального права.

Причому питання призначення індивідуального покарання пов'язані з необхідністю врахування правил, що містять елементи диференціації кримінальної відповідальності та покарання. Перше визначення поняття індивідуалізації покарання за радянських часів було запропоноване в 1958 р. Н.Ф. Кузнецовою та Б.А. Куріновим: «Індивідуалізацією покарання називається визначення судом конкретної міри покарання особи, винної в скoenні того чи іншого злочину, що здійснюється на основі закону та соціалістичної правосвідомості суддів, виходячи зі ступеня суспільної небезпеки діяння та особи, яка його вчинила» [1, с. 92].

Наведене визначення сьогодні не заперечується в науці та загалом підтримується з урахуванням сучасного кримінального законодавства. Позиція, висловлена згаданими авторами, отримала розвиток у першому комплексному досліджені принципу індивідуалізації, проведенню І.І. Карпецем. На його думку, індивідуалізація покарання в радянському кримінальному праві – це принцип, який полягає в обліку характеру й ступеня суспільної небезпеки сконченого злочину, особи винного, обтяжуючих і

пом'якшуючих обставин, який дає змогу за допомогою покарання, що поєднує в собі цілі карти та виховання, домогтись у підсумку виправлення й перевиховання злочинця, а також попередити вчинення нових злочинів як засудженим, так і іншими особами [2, с. 10].

Наведене визначення є актуальним і презентує складений у доктрині радянського кримінального права ще в середині минулого століття підхід до індивідуалізації покарання. Сучасні дослідження цього явища, керуючись принципом наступності, як правило, засновані на підході, запропонованому І.І. Карпецем [3–8]. Дослідження індивідуалізації покарання, виконані в межах сучасного кримінального права, визначають її поняття в традиціях, закладених у радянській кримінально-правовій науці. Таким чином, можна констатувати, що індивідуалізація покарання як кримінально-правового явища оформилася фундаментально. Водночас існують певні заперечення, які стосуються питання місця й ролі індивідуалізації покарання як інституту та принципу кримінального права та відповідного інституту кримінально-виконавчого права.

Окрім питання, яке варто обговорити, стосується необхідності закріплення нормативної дефініції принципів призначення покарання, у тому числі й принципу індивідуалізації. Проте дефініція принципу індивідуалізації покарання не знайшла законодавче відображення в системі принципів Кримінального кодексу України та принципів призначення

покарання, що ж стосується принципів окремих інститутів, то всі вони виділяються лише в теорії та не мають тенденцій до законодавчого закріплення.

Якщо звернутись до зарубіжного досвіду, то, наприклад, ч. 1 ст. 62 Кримінального кодексу Республіки Білорусь проголошує: «Під час призначення покарання суд виходить із принципу індивідуалізації покарання, тобто враховує характер і ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину, мотиви й цілі скосеного, особу винного, характер завданої шкоди та розмір заподіяної шкоди, доходу, отриманого злочинним шляхом, обставини, які пом'якшують та обтяжують відповідальність, думку потерпілого в справах приватного обвинувачення, мотивуючи обрану міру покарання у вироку» [9].

Схожі формулювання містить Кримінальний кодекс Республіки Таджикистан, у ч. 3 ст. 60 якого йдеться: «Під час призначення покарання суд виходить із принципу індивідуалізації покарання, враховує характер і ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину, тобто цінність правоохоронюваних благ, мотиви скосеного, спосіб дій, особу винного, характер і розмір заподіяної шкоди, обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, думку потерпілого в справах приватного обвинувачення» [10]. На відміну від Кримінального кодексу Республіки Білорусь, Кримінальний кодекс Республіки Таджикистан виділяє як критерій індивідуалізації тільки характер і ступінь суспільної небезпеки злочину, далі просто розкриває перелік засобів, за допомогою яких встановлюється суспільна небезпека.

Стаття 7 Кримінального кодексу Республіки Молдова закріплює принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності та кримінального покарання, згідно з яким під час застосування кримінального закону враховуються характер і ступінь шкоди вчиненого злочину, особа винного та обставини справи, що пом'якшують чи обтяжують кримінальну відповідальність. Ніхто не може бути повторно підданий кримінальному переслідуванню та кримінальному покаранню за одне й те ж діяння [11]. Більше того, Кримінальний кодекс Республіки Молдова має у своїй структурі главу VIII «Індивідуалізація покарання», з огляду на зміст якої можна зробити висновок, що вона частково відповідає розділу «Призначення покарання» Кримінального кодексу України (аналогічна ситуація спостерігається в Кримінальному кодексі Туреччини).

Відповідна глава Кримінального кодексу Республіки Молдова містить загальні правила призначення покарання, а не лише його індивідуалізації, отже, відбувається підміна поняття «призначення покарання» його індивідуалізацією.

Кримінальний кодекс Республіки Вірменія в ст. 10 закріплює «принцип справедливості та індивідуалізації відповідальності», зміст якого виражено таким чином: «Покарання та інші заходи кримінально-правового впливу, що застосовуються до особи, яка вчинила злочин, повинні бути справедливими, тобто відповідати тяжкості злочину, обставинам його здійснення, особі винного, повинні бути необхідними й

достатніми для його виправлення та попередження нових діянь» [12].

Цікаво те, що кримінальне законодавство Республіки Вірменія не поділяє принципи справедливості та індивідуалізації відповідальності, об'єднуючи їх загальним формулюванням.

Можливо, саме нормативне закріплення принципу індивідуалізації, визначення його як окремого інституту кримінального права (Кримінальний кодекс Туреччини [13], Кримінальний кодекс Республіки Молдова, Кримінальний кодекс Республіки Вірменія тощо) може стати орієнтиром та дасть змогу впорядкувати судову практику. У нормативному визначенні знайшли відображення найбільш значущі риси індивідуалізації покарання: враховано її місце в системі принципів кримінального права та призначення покарання.

Однак не з'ясовано, чи буде ефективною така зміна, якщо з усієї підсистеми принципів призначення покарання в законі буде враховано тільки принцип індивідуалізації, адже принципи справедливості й законності на етапі призначення покарання звернені також до практики, а їх вираження має бути присутнє (як свідчить досвід законодавця суміжних країн) серед загальних засад призначення покарання.

На підставі викладеного пропонуємо цей нормативний припис викласти в такій редакції як окрему частину ст. 65 Кримінального кодексу України: «Відповідно до принципу індивідуалізації під час призначення покарання враховуються ступінь тяжкості злочину, особа винного, обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, взаємовідносини з потерпілим, вплив призначеного покарання на виправлення засудженого та на умови життя його сім'ї та оточення, а також інші критерії, передбачені цим Кодексом».

Індивідуалізація покарання обов'язково пов'язується зі здійсненням щодо засуджених державного виправного, виховного впливу, а також громадського впливу та виховання. Суспільство зацікавлене в тому, щоб особа, яка вчинила злочин, надалі не була небезпечною. Ось чому і органи держави, що виконують покарання, і громадськість докладають максимум зусиль для виправлення засуджених.

Якщо покарання не має «термінового» характеру, його виконання виражається в одноразовій дії уповноваженого на те державного органу щодо засудженого (наприклад, стягнення штрафу, звільнення з посади тощо). Однак це не означає відсутність виховного впливу на нього. Виховання засуджених при цьому здійснюється впродовж строку судимості у формі індивідуалізованого педагогічного процесу громадського впливу та виховання. Це ситуація, коли виконання покарання немає, воно вже завершене в результаті одноразової дії певного державного органу, а здійснення виховного впливу на засудженого має місце протягом певного часу в межах строків судимості та відзначається тим чи іншим чином у законодавстві й правовій доктрині значної кількості країн Причорномор'я та інших держав [11–16].

Упродовж цих же термінів триває виховний вплив держави й громадськості на осіб, які відбули кримі-

нальне покарання. Цілями такого виховного впливу є закріплення результатів виправлення цих осіб, а також попередження рецидиву злочину з їх боку. Фактично вся робота, що проводилася державними органами та громадськістю із засудженими в період виконання покарання, перевіряється на завершальному етапі кримінальної відповідальності, після відbutтя покарання, коли звільнені проходять випробування життям, стикаються з певними труднощами. Якщо таке випробування не витримується тим чи іншим звільненим, то праця, витрачена на його індивідуальний вплив та виправлення, була марною, як і зусилля колективу вихователів, а тому все доводиться починати спочатку.

Загальні ж критерії сформульовані у вигляді правил призначення покарання, їх зв'язок із принципами зумовлений цільовим спрямуванням (наприклад, під час визначення законодавчих меж призначуваного покарання необхідно керуватись принципом законності). Принцип індивідуалізації також розкривається шляхом імперативного правила, якого суд має дотримуватись. Законодавча система критеріїв індивідуалізації вибудовується з різних елементів, з яких насамперед виділяються загальні критерії індивідуалізації, що встановлюються шляхом аналізу загальних зasad призначення покарання. До них, зокрема, належать ступінь тяжкості (характер і ступінь суспільної небезпеки) злочину, особа винного, обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, а також (за російським законодавством) вплив призначеного покарання на виправлення засудженого й на умови життя його сім'ї.

Усі загальні критерії можна поділити на 3 групи: основні, допоміжні та додаткові. До основних відноситься ступінь тяжкості злочину та особу винного.

За ступенем тяжкості злочини поділяють на злочини невеликої тяжкості, злочини середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі злочини. Ступінь тяжкості злочину, як постає зі ст. ст. 12 і 68 Кримінального кодексу України, не залежить від стадії злочину, виду співучасника злочину, віку особи.

Під урахуванням особи винного варто розуміти врахування позитивних і негативних соціальних, фізичних, психічних та правових елементів характеристики особи, яка вчинила злочин, що мають кримінально-правове значення. Соціальну характеристику особи становлять професія, фах, займана посада, ставлення до праці чи навчання, наявність державних та інших нагород, відзнак, почесних звань, наявність сім'ї, ставлення до інших членів суспільства, поведінка на роботі, у побуті, додержання вимог суспільного співжиття тощо. До фізичних ознак належать, зокрема, стать, вік, стан здоров'я, здатність до праці. Психічними ознаками є наявність чи відсутність психічного розладу, темперамент, характер, соціальна спрямованість. Так, темперамент особи – це сукупність психічних особливостей, пов'язаних з емоційним станом, тобто зі швидкістю виникнення почуттів і їх силою, а характер особи – це стійкий, цілісний склад душевного стану, що виявляється в психічних актах, манерах, звичках, емоційних переживаннях. Соціальна спрямованість особи виражається коло її інтересів і потреб, світогляд, загальний куль-

турний розвиток, сукупність принципів та мотивів поведінки. У правовому аспекті особу винного характеризує наявність ознак загального й спеціального суб'єкта, судимості, множинності вчинених ним злочинів, вчинення злочину в співчасті тощо.

Врахування обставин, які пом'якшують та обтяжують покарання, здійснюється судом відповідно до ст. ст. 66 та 67 Кримінального кодексу України.

Суд має призначити особі покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів. Вибір і призначення такого покарання є результатом інтелектуальної діяльності суду, у процесі якої він оцінює ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного, усі пом'якшуючі й обтяжуючі обставини, ступінь здійснення злочинного наміру, а в разі вчинення злочину в співчасті – характер і ступінь участі особи у вчиненні цього злочину.

Призначеню судом особі необхідного та достатнього для її виправлення й попередження нових злочинів покарання сприяють санкції норм Кримінального кодексу України, які за своєю конструкцією є, як правило, альтернативними й відносно визначеними.

Від основних критеріїв залежить міра покарання, допоміжні критерії мають службовий характер, їх завданням є допомога суду у встановленні основних критеріїв, тому вони мають структуру переліку та є орієнтирами для суду.

Допоміжні критерії – це пом'якшувальні й обтяжуючі обставини. Додаткові критерії враховуються з огляду на кримінально-правовий принцип гуманізму на додаток до основних. До них належать вплив призначеного покарання на виправлення засудженого та вплив призначеного покарання на умови життя сім'ї засудженого.

Як можна помітити, критерії індивідуалізації покарання являють собою багаторівневу систему, де базовим елементом є загальні основні критерії – ступінь суспільної небезпеки злочину та характеристика особи винного. Оскільки будь-яка система заснована на виділенні зв'язків між її елементами, у системі критеріїв індивідуалізації такі зв'язки також можна простежити. На нашу думку, усі виділені критерії функціонально пов'язані або мають іншу залежність від загальних основних критеріїв (ступеня суспільної небезпеки та особи винного). Так, допоміжні критерії серед загальних – пом'якшувальні й обтяжуючі обставини – відіграють службову роль та покликані орієнтувати суд у встановленні основних загальних критеріїв.

Усі спеціальні критерії є розвитком одного із загальних основних критеріїв. Так, обставини, які мають враховуватись під час індивідуалізації покарання, вчиненого неповнолітнім, розвивають такий загальний основний критерій, як особистість винного, а ті критерії, які використовуються під час індивідуалізації за незакінчений злочин, є проявом ступеня суспільної небезпеки злочину. Таким чином, «ядром» системи критеріїв індивідуалізації виступають загальні основні критерії, вони ж безпосередньо впливають на міру покарання; інші критерії впливають на один із загальних основних, а тому прямий вплив на покарання не здійснюють.

Зазвичай межами індивідуалізації покарання виступають міри покарання з урахуванням положень Загальної частини Кримінального кодексу України, що коригують її.

Можна виділити дві основні форми індивідуалізації: ординарну форму індивідуалізації, яка здійснюється в межах санкції норми, та екстраординарну форму індивідуалізації, що здійснюється з виходом за нижню межу санкції з підстав, передбачених ст. 69 Кримінального кодексу України.

Отже, з огляду на позиції законодавства країн Причорноморського басейну індивідуалізація покарання під час його призначення – це принцип інституту призначення покарання, відповідно до якого суд на основі оцінки низки загальних і спеціальних критеріїв, зазначених у законі, визначає особі, яка вчинила злочин, справедливу міру покарання, спрямовану на досягнення цілей виправлення засудженого та приватної превенції, а також сприяє досягненню інших цілей, поставлених перед покаранням.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кузнецова Н.Ф. Отягчающие и смягчающие обстоятельства, учтываемые при определении меры наказания / Н.Ф. Кузнецова, Б.А. Куринов // Применение наказания по советскому уголовному праву. – М., 1958. – С. 90–95.
2. Карпец И.И. Индивидуализация наказания по советскому уголовному праву / И.И. Карпец. – М., 1961. – 152 с.
3. Куц В.М. Деякі аспекти вдосконалення національної кримінально-правової політики / В.М. Куц // Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми : матер. міжнар. наук. конф. (м. Донецьк, 17–18 листопада 2006 р.). – Донецьк : ДЮІ ЛДУВС, 2006. – С. 47–52.
4. Лопашенко Н.А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика / Н.А. Лопашенко. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 339 с.
5. Ной И.С. Сущность и функции уголовного наказания в советском государстве: политico-юридическое исследование / И.С. Ной. – Саратов : Саратовский гос. ун-т, 1973. – 192 с.
6. Стрельцов С.Л. Проблеми реформування кримінального права / С.Л. Стрельцов // Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права України : матер. II міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луганськ, 19–20 квітня 2012 р.) / упоряд. : Е.О. Письменський, Ю.Г. Старовойтова. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. – С. 484–488.
7. Тацій В.Я. Проблеми зближення європейських правових систем як умова гармонізації законодавства України / В.Я. Тацій, Ю.М. Грошевий // Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом : матер. наук.-практ. конф. – К. : Ін-т закон-ва ВРУ, 1998. – С. 53–57.
8. Борисов В.І. Системний підхід при визначенні підстав кримінально-правової заборони / В.І. Борисов // Методологічні проблеми правової науки : матер. міжнар. наук. конф. (м. Харків, 13–14 грудня 2002 р.). – Х. : Право, 2003. – С. 287–289.
9. Уголовный кодекс Республики Беларусь от 9 июля 1999 г. // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. – 1999. – № 76. – 2/50.
10. Уголовный кодекс Республики Таджикистан от 21 мая 1998 г. // Ахбори Маджлисиоли Республики Таджикистан. – 1998. – № 9. – Ст. 68–70.
11. Уголовный кодекс Республики Молдова от 18 апреля 2002 г. № 985 // Monitorul Oficial. – 2002. – № 72–74. – Ст. 195.
12. Уголовный кодекс Республики Армения от 29 апреля 2003 г. № 3Р-528 // Официальные ведомости (вестник) Республики Армения. – 2003. – № 25(260). – Ст. 407.
13. Criminal Code of the Republic of Turkey (English version) // Official Gazette [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.legislationonline.org/documents/action/popup/id/6872>.
14. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики (по состоянию на 31 января 2005 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.legislationonline.org/ru/documents/section/criminal-codes/country/43>.
15. Уголовный кодекс Грузии / пер. с груз. И. Мериджанашвили ; обзорн. ст. О. Гамкрелидзе ; вступ. ст. В.И. Михайлова ; науч. ред. З.К. Бигвава. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 409 с.
16. Уголовный кодекс Республики Болгария / пер. с болгар. Д.В. Милушева, А.И. Лукашова ; вступ. ст. Й.И. Айдарова ; науч. ред. А.И. Лукашова. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 298 с.